

## XX ASRNING 80-90-YILLARIDA TURKIYADA DINIY TARIQATLAR VA ISLOMIY OQIMLAR FAOLIYATI

Azamat Sharipov

Oriental universiteti, katta o'qituvchi

[tarixiypochta@gmail.com](mailto:tarixiypochta@gmail.com)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15740551>

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada o'tgan asrning 80-90 yillarida Turkiya hududida faoliyat ko'rsatgan diniy tashkilotlar faoliyati haqida so'z boradi. Hususan, islomiy tashkilotlar faoliyati muhtasar bayon qilingan. Bu tashkilotlarning davlat va jamiyatda tutgan o'rni va ta'siri o'rganilgan va tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** Xristianlik, islom, nurchilar, Gulen, shia, Xizbolloh, Said Nursiy, kurdlar.

Turkiya hududida turklar bilan bir qatorda boshqa dinga e'tiqod qiluvchi o'zga din vakillari necha asrlarki, tinch va totuvlikda yashab kelishadi. Istambulda Butun dunyo provaslav Konstantinopol patriarxiyasi joylashgan. Bundan tashqari Arman apostol cherkovini Istanbul katolikos arxiepskopi patriarx Kilikiyskiy tomonidan boshqariladi. Shu qatorda Mardin shahrida Oliy ruhoniylar vikar boshchiligidagi siro-katolik va 60 ta assiriylar-nestorian cherkovlari o'z faoliyatlarini erkin olib borishgan. Lekin yevropalik tarixchilar Turkiya hududida mayda din vakillariga nisbatan yaxshi munosabat ko'rsatilmagan deb asossiz dalillarni taqdim qilishadi. Bir narsa aniqki, Usmoniylar turk sultonlari nomusulmonlarni ibodatxonalariga daxl qilishmagan va ularga soliq solish bilan cheklanishgan. Hatto Sulton Mehmet Fotih Konstantinopolni fath qilganida shahardagi biron-bir bino va ibodatxonalarga hamda mahalliy aholiga ziyon yetkazmagan, aksincha o'z fuqarosi safiga qo'shgan. Najd va Hijoz hududlari egallangach, diniy mutaasiblik kuchaygan bo'lsada, o'zga din vakillariga tajovuz kuchaymagan, aksiga soliqlari oshirilgan holos.

Turkiya hukumati 70-80-yillarda xristian cherkovlari va ibodatxonalarni restavratsiya qilish to'g'risida qaror chiqarib, butun mamlakatdagi ta'mirga muhtoj imoratlariga katta mablag'lar ajratilgan edi. O'sha payt qilingan ishlar hozir samarasini bermoqda desak adashmaymiz. Chunki millonlab xorijiy sayyohlar Turkiya hududidagi qadimgi ibodatxona va cherkovlarni ko'rish keladilar va Turkiyaning turizm salohiyatini naqadar katta ekanligini namoyon etib katta daromadlarni olib kelmoqda. Bundan tashqari hukumatning xristian dunyosiga katta e'tibor berishi Turkiyaning Yevropaga yaqinlashuvini yanada mustahkamlaydi. 1974-yilga kelib mamlakat hududida 913 ta provaslav cherkovi va monastirlari mavjudligini olimlar qayd etishgan.

Turkiya hududida 36 ta yahudiy sinagoglari Adana, Anqara, Izmir, Chanakkale, Xatay, Bursa va Kirklareli shaharlarida ro'yxatdan o'tgan.

XX asrning 60-yillarida Turkiyada 15 mingdan ortiq masjidlar bo'lganligi manbalarda aytiladi. Lekin bu sonlar katta ham bo'lishi mumkin. Mahalliy sharoitda ibodat qilinadigan masjidlar davlat nazoratidan tashqari faoliyat olib borishgan. Usmoniylar davrida ko'plab xristian ibodatxonalari jome' masjidlariga aylantirilganligi hujjatlarda keltiriladi.

Shu sabab yevropa tarixchi– madaniyatshunoslari Turkiya hududidagi ilk nasroniylik me'moriy obidalarini ahvolini salbiy baholashgan edi. Ko'p yillarki, bir imperiya boshqaruvi ostida yashab kelgan xalqlar va mayda etnik guruhlar o'z madaniy va e'tiqodiy turmush tarzini saqlab qolishgan.

XX asr 60–70–yillarda hukumat va harbiylar islomiy harakat vakillaridan mayda etnik guruhlar, eski konservativ liderlar va isyonkor kurd yoshlariga qarshi kurashish maqsadida foydalangan edi. O'sha vaqtlar islom omili katta xavf tug'dirmagan va asosiysi mamlakat hududiy yaxlitligi muhim omil edi.

XX asrning 70–80–yillarda butun dunyoda kolonial siyosiy tuzumga qarshi keng miqyosdagi qarshiliklar davri bo'ldi. Kolonial hududlarda milliy istiqlolchilik harakatlari jonlana boshlandi. Ayniqsa, islom qaror topgan hududlarda milliy istiqlolchilik mafkurasi keng yoyildi.

Ana shu mafkuraviy jarayonlar ta'siri Turkiyaga ham sezildi. Bunday ruhiyat kayfiyati Turkiyadagi islomiy oqimlarni jonlantirdi.

Turkiyada islomiy ta'limotlar nochor qishloq aholisini, yoshlarni jalb qilar edi. Diniy ta'lim olayotganlarga katta miqdordagi moddiy yordamlar ajratilishiga ana shu qatlamni o'ziga tortardi. Diniy ta'limni o'ziga ehtiyor qilganlarga moddiy yordam berila boshlandi. Diniy maktablarning son dinamikasi o'sib bordi. Bu kabi jarayonlar sekulyarizmni qabul qilmagan va mag'lub bo'lgan shaharlar va qishloqlarda qaror topdi. Ijtimoiy inqiroz aholini diniy ta'limotlarga murojaat qilishiga sabab bo'ldi.

70–yillarning oxirida saylovlardan oldin bosh vazir Sulaymon Demirel saylovchilarning ishonchiga kirish uchun namoyishkorona Qur'on kitobini o'padi. Bosh vazir albatta mamlakatning diniy kayfiyatdagi aholini qo'llab–quvvatlashlariga muhtoj edi. Bosh vazirning bu ishiga javob tariqasida turk g'arbparastlariga G'arb tomonidan moddiy yordam ajratildi. 70–yillarning oxirida harbiy to'ntarish amalga oshirildi va hukumatda turgan partiyalar faoliyati ta'qiqlandi va uning a'zolariga siyosiy faoliyat bilan 10 yil shug'ullanish faoliyati cheklandi. Hukumatni Milliy Xavfsizlik Kengashi o'z qo'lga oldi. Favqulodda holat e'lon qilindi va matbuotda senzura kuchaytirildi.

Sharq mamlakatlari bilan aloqani qayta bog'lanishiga sabablardan biri bu iqtisodiy muammolardan qutilish edi. Otaturk sharq musulmon mamlakatlari bilan aloqa o'rnatishga qiziqmaganligini asosiy sababi bu davlatlarning ko'pchiligini g'arb kolonial davlatlariga to'liq yoki, qisman qaram ekanligi va iqtisodiyotini kuchsiz ekanligi bilan izohlash mumkin edi. 70–80–yillarda musulmon davlatlarini ko'pchiligi iqtisodiy tomondan rivojlanish yo'liga kirganligi va Sharq musulmon davlatlarida turk tovarlari uchun yangi bozor bo'lishi mumkinligi hisobga olingan holda Turkiya bu davlatlar bilan aloqalarni mustahkamlashga intildi. Shunday qilib, turk iqtisodida yangi bir formula “turklarni ishchi kuchi bilan arab kreditlarini g'arb texnologiyasi bilan bog'lash” deb nomlangan rivojlanish prinsipi vujudga keldi. Bundan tashqari turk malakali ishchi–kadrlarini arab davlatlarida mehnat qilishlari manfaat keltirar edi. Turkiya bir tarafdin arab neftini importiga muhtojligi bor edi. 80–yillarda turk hukumatini faoliyati sust olib borilishi tufayli ekstremistik tashkilotlar o'zlarning moliyaviy va insoniy manbalarini tayin qilib olgan edilar. Bu kabi tashkilotlarni chetdan moliyaviy qo'llashga doimo tayyor homiylar topilar edi.

Lekin o'sha paytlar turk hukumatini bor e'tibori mamlakat hududiy birligiga xavf soluvchi kuch Kurdiston Ishchi partiyasiga qaratilgan edi. Chunki 80–yillarda separatchi kurdlar harakati jonlanib qolgan va bu turk hukumatini amaliy choralar ko'rishga undar edi.

Turkiyadagi ijtimoiy–siyosiy tizimga ko'ra siyosiy islom harakat maqsadiga ko'ra, ikki yo'nalishga bo'lish mumkin: "radikal islom" va "parlamentar siyosiy islom". Islom dinini turk jamiyatida siyosuvlashuvi 70–yillarni oxirida boshlanganligini payqash mumkin. Ana shu yillarda islomiy oqimlar rasmiy ravishda, qonunga muvofiq tarzda hokimiyatda paydo bo'lgan edi. Misol qilib, "Milliy Nizom partiyasini" keltirish mumkin. Bundan oldin mamlakat hududida faol harakatda bo'lgan "Hizbut tahrir" a'zolari respublika hududiga islomiy konstitutsiyani joriy etishga urinishlari tufayli ular tazyiqqa olinib, qonun oldida javobgarlikka tortilgan edilar.

Xizbulloh (arabcha–Alloh firqasi) tashkiloti Turkiya hududida terrorism urug'ini sochib kelgan. Suriyadagi nomdoshi Xizbullohdan tubdan farq qiladi. Uning dastlabki mafkurasi Islom harakati tashkiloti bilan bir edi. 1979–80–yillarda Diyorbakirda Huseyin Veliog'lu va Fidan Gyunder tarafidan tuzilgan. 1987–yilda Xibullohdan Tevhid (Mehmet Shahin) va YerYuzu (Burhan Kavunju) guruhlar ajrab chiqdi. Tashkilotning o'z oldiga qo'ygan maqsadlari asta–sekin o'zgarib, manfaatlar ustunligi oshib bordi. O'lim mashinasi nomini olgan Xizbulloh tashkiloti Turkiyaning janubi–sharqiy hududlarida faoliyati qizg'in kechgan. Uning boshqaruviga ko'p yillar Huseyn Velioglu qo'lida bo'lgan. Huseyin Veliog'lu o'ta shavqatsiz shaxs sifatida ilk faoliyatini 1975–yilda Batman shahrida "Milliy turk talabalari" uyushmasida boshlagan. Keyinchalik ayirmachi kurd guruhlariga qo'shiladi. Shimoliy Iroqda kurdlar yetakchisi Shayx Usmon bilan yaqin munosabat o'rnatadi. 1984–yil Xizbulloh vakillari matbuotda 1979–yil erondagi islom inqilobini qo'llab chiqdilar va bu inqilobni hech bir guruh yoki, millat yo'lida emas, balki Alloh yo'lida amalga oshirilganini ta'kidlashdi. Turkiyadagi radikal islomiy harakatlarning birlashuvi ortida Londondagi islomiy tadqiqot markazlariga aloqasi bo'lgan Kadim Siddiqiy turganligini manbalarda keltiriladi. Hususan Xizbolloh tashkiloti ilk faoliyatini "Siddiqiy izdoshlari" qanoti ostida boshlagan edi. 1984–yil bu tashkilot tomonidan eroniy bir jurnalda nashr qilingan maqolada jamiyatda "shahodat" prinsiplarini tarqatish yo'lida islom inqilobini g'oyalarini tarqatish, islom dinini davlatning asosiy dini darajasiga qanday olib ulamolarini real liderligini ta'minlash bo'yicha islom harakati boshqaruv prinsiplari haqida yozilgan edi. XX asrning so'nggi yilida turk maxsus xizmati bu tashkilotga qarshi keng ko'lamdagi operatsiyalarni olib bordi. Istambuldagi Beykos hududida Xizbullohnining qarorgohini shturm qilingan vaqtda H. Velioglu yaralanib halok bo'ladi. Shundan so'ng mamlakatning viloyatida olib borilgan tezkor operatsiyalar natijasida minglab jangarilar va ko'p miqdordagi qurol–yarog'lar qo'lga kiritildi. Jangarilar tomonidan o'g'irlab ketilgan davlat va jamoat arboblari jasadlari topildi. Shuningdek, mamlakat g'arbida faoliyat olib borgan "Islom harakati" va "Islom Direnis" (Islom qarshiligi) kabi guruhlar eronparast Xizbulloh terrorchi tashkilotining bir bo'g'ini ekanligi ma'lum bo'ldi. Keyinchalik bu guruhlar Xizbulloh nomi ostida 90–yillardan boshlab umum tarzda faoliyat olib bora boshlaganlar. Xizbullohnining eng mashhur qurboni feminizm harakati faolchisi Koncha Kuris (1960–1998) hisoblanadi. Uni Xizbullohnining aqidasi tanqid qilgani uchun 1998–yil o'g'irlab ketishib, Konya shahrida qatl qilishgan.

Sobiq vazir Fikri Saglarning "Siyah–beyaz" gazetasiga bergan intervyusida hukumat Xizbullohnini 1985–yilda kurdarga qarshi kurashda moliyalashtirgan va qurol bilan ta'minlab

kelgan. Maxsus xizmat va Xizbulloh o'rtasidagi aloqalarni fosh qilgan bir necha jurnalistlar ham o'ldirilgan. 1993–yil Turkiya parlamenti maxsus komessiyasi hisobotida Batman viloyatida Xizbulloh tashkiloti a'zolari maxsus xizmat rahbariyati tomonidan lagerlarda shug'ullantirilayotganligi haqidagi ma'lumotni yashirdi. 2011–yil istefodagi polkovnik Arif Dog'an Xizbullohni KIP a'zolarini yo'q qilish uchun tuzilganligini tan oldi.

1980–yillarda Turkiya hududida bir necha Iroq, Saudiya va Iordaniyalik diplomatlarning o'ldirilishini o'z bo'yniga olgan "Islom jihodi" nomli terrorchi tashkilot real xavfni keltirib chiqardi. Ushbu guruh 1991–yil Madridda Yaqin Sharq masalasi yuzasidan bo'layotgan sammitga qarshiligini bildirib qo'yish chiqish va islom uchun AQShlik serjantni va bir misrlik diplomatni qatl qilishdi. Dastlab bu jinoyatlarda Livandagi shia terrorchi guruhlarini qo'li borligi tahmin qilingan edi.

Ammo bu Turkiyadagi "Islom jihodi" tashkilotini ishtiroki borligi oydinlashdi. Bu terrorchi ekstremist guruhlar Turkiya hududida siyosiy arboblardan va taniqli kishilarni o'g'irlab, tovon puli talab qilinar yoki, qatl jarayonini tasmaga muhrlab televideniye jo'natishar edi. Bu albatta qo'rqitish usullaridan edi. Turkiya hududidagi diniy radikal guruhlar va tashkilotlarning faoliyati turlicha shaklda olib borilgan. Hususan, Xalqaro terrorizm va ekstremizm tashkilotlari muammosi bo'yicha izlanishlar olib borgan isroillik olim E. Karmon o'zining "1968–1990–yillarda Turkiyadagi koalitsion terroristik tashkilotlar" deb nomlangan tadqiqot ishida Turkiyadagi 90–yillargacha terrorchi ekstremistik tashkilotlar borasida tahliliy ma'lumotlarni keltiradi. Uning fikricha, bu davrda yuqoridagi tashkilotlarni asosiy ko'makdoshi, islom inqilobini boshidan o'tkazgan Eron turganligini ta'kidlaydi.

1980–yillarning boshlarida islom harakatining o'ng qanoti vakillari Eron shia rahnamosi oyatullo Humayniy bilan aloqa bog'lashdi. Lekin ularning harakatlari 1980–yilgi harbiylarning davlat to'ntarishi bilan o'ylangan rejalari amalga oshmay qoladi. Islomiy harakatlarning 80–yillarda ko'payib ketishiga sabab, hukumat jamiyatda marksizm va millatchilik urug'ini tarqab ketishiga va ularning tarafdorlarini mavqeyini oshib ketishini oldini olish maqsadida qarshi vosita sifatida islom tendensiyasini oldingi rolga chiqishiga yo'l qo'yib bergan edilar. Bunday erkinlik va qulay muhitdan foydalanib qolgan islom oqimi vakillari o'z pozitsiyalarini mustahkamlab olishga erishdilar.

1980–yillarni boshlarida islom harakati o'ng qanot vakillari sifatida millatchilarni o'z saflariga qo'shib oldilar. Millatchilik islomiy aqidalarga zid bo'lishiga qaramay Turkiya islom harakati istisno tarzida ularni o'z saflariga qo'shgan edilar. Ba'zi turk millatchilari Misrdagi "Musulmon birodarlar" tashkiloti ta'siri ostida edi. Ammo Misrda "Musulmon birodarlar" rahnamosi Sayid Kutba vafot etgach, uning izdoshlari o'z tarkibida millatchi turklarni bo'lishi mantiqqa to'g'ri kelmasligini ta'kidlashib, saflaridan ularni chiqarib tashladilar.

Turkiya maxsus xizmatini 1997–yilgi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakat hududidagi radikal islomiy harakatlarning strategik maqsadlari uch bosqichda amalga oshirilishi nazarda tutilgan.

Birinchii bosqichda, insonlarni islomiy chaqiriq bilan da'vat qilinadi va shariat tuzumini joriy etishga g'ayrat qilishga chorlaydilar. Albatta bu targ'ibot–tashviqot ishlari harakatlaridan iborat edi.

Ushbu bosqich "tablig'"(arabcha –yetkazish) deb nomlanar edi. Ikkinchi bosqich "jamoat" nomi bilan mavjud islomiy jamiyatni tarkibiy jihatdan isloh qilish va shunga moslash,

deyarli birinchi bosqichning uzviy davomi hamdir. Oxirgi uchinchi bosqichda "jihod" (arabcha–kurashish, jahd qilish, qattiq qasd qilish) islomiy kuch bilan hal qilinadigan element ishga solinishi nazarda tutilgan. Islomiy aqidalarga murojaat qiladigan bo'lsak, jihod e'lon qilish allaqachon shakli o'zgargan. Chunki jihod faqatgina musulmon ahliga tajovuz va qirg'in uyushtirilgan vaqt dushmanga qarshi himoyalaniş uchun jihodga ruxsat beriladi. Hozirgi vaqtda musulmonlarga qarshi hech qanday xavf–xatar mavjud emas. Shu sabab Hazrat Payg'ambarimiz e'tirofiga ko'ra inson endi jihodni o'z "nafsi"ga qaratishi kerakligi anglashiladi. Biz shunday bir kishilik jamiyatda yashamoqdamizki, kuch ishhlatishtirish va zo'ravonlik bilan odamlar qalbiga g'ulg'ula solib ularni idora qilib bo'lmaydi. Shu sabab xalqning ishonchiga kirish uchun moddiy va ma'naviy masalalarni hal etish yo'li bilan erishish mumkin.

1991–yil oktyabr oyiga qadar Turkiya hududida o'ndan ortiq islomiy oqimdagi harakatlar ro'yhatga olingan. Bular Islom Ozodlik armiyasi, Islom Ozodlik fronti, Islom Inqilobi kurashchilari, Islom Ozodlik ittifoqi, Shariat dunyosini ozod qilish armiyasi, Turk birlashgan ozodlik kurashchilari armiyasi, Birlashgan qasoskor va birodarlik shariati fronti, Turkiya shariat kurashchilari arlar" tashkiloti va boshqa mayda guruhlar. Turkiyada islomiy oqim yo'nalishidagi yirik siyosiy kuchlaridan biri "Milli Görüş" (Milliy Dunyoqarash) tashkilotidir. Ushbu tashkilotning yetakchisi sifatida siyosat sahniga Najmiddin Erboqon o'zining islomiy g'oyalari bilan chiqqan edi. Milliy dunyoqarash tashkiloti nafaqat Turkiya hududida balki, mamlakat tashqarisida o'zining sho'balariga ham ega edi. Misol uchun Yevropani bir qator davlatlarida va uzoq Avstraliyada ham harakat oyog'i yetgan edi. Bu tashkilot qudratli moliyaviy kuchga ega holda katta holdinglar, 27 ta jamg'arma, 34 ta nashr, yuzlab ma'naviy markazlar vositasida musulmon olamidagi millionlab odamlarni ongiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bu tashkilotni nomusulmon bo'lgan ba'zi xorijiy tashkilotlar ham qo'llayotganligi haqida manbalar bor.

Bundan tashqari 80–90–yillar mobaynida diniy fundamentalist harakatlarga moddiy va ma'naviy yordamni 501 ta diniy fond, shuningdek, 7 mingdan ortiq mahalliy nashrlar, 110 nomdagi jurnal, 51 ta radiostansiya va 20 ta telekanal, mingga yaqin tijoriy firmalar ta'minlab turgan. 2000–yillargacha Konstitutsion Sud tomonidan javobgarlikka tortilishigacha Turkiyada ko'p tarmoqqa ega "IBDA–J" (Buyuk islomiy kurashchilar) islomiy oqimdagi tashkilot mamlakatdagi barcha radikal islomiy guruhlarini har taraflama qo'llaganligi va kurd ayirmachi guruhlariga homiylik qilganligi oshkor bo'ldi. "IBDA–J" faoliyatida kurash metodi bu kuch ishlatish va terror hisoblanadi. Turkiyaning rivojlanishdan ortda qolgan va ijtimoiy muammolar girdobida qolgan Konya, Kahraman Marash, Erzurum va Gaziantep viloyatlarida anchagina mavqeyga ega bo'lgan "IBDA–J" ning lideri S.I. Erdish hisoblanadi. Tashkilotning asosiy g'oyasi islom halifaligining zamonaviy ko'rnishidagi islom federatsiyasi ostidagi davlatlar birligiga erishishdir. Turkiyaning sharqiy hududlari islom oqimlariga a'zo bo'luvchi yoshlar soni ko'pchilikni tashkil etadi. Chunki bu hududlarda ishsizlik katta muammo sabab, shahar va qishloqlardagi bekor yoshlar diniy sektalarning safiga moddiy manfaatni ko'zlab kirishmoqda.

Islomiy oqimlarni yoyilishida yana bir uyushma, "tariqat"lar ham katta rol o'ynagan.

Bunday tariqatlar safiga "Naqshbandiya", "Sulaymoniya" va Nurchilar"ni ham kiritish mumkin. Ularning orasida ta'sir kuchi kattasi bu Naqshbandiya tariqati hisoblanadi. Uning a'zolari hukumat boshqaruvida ham faol qatnashadilar.

Lekin afsuslar bo'lsinkim, Hazrat Bahouddin Naqshbandning qarashlari turk tariqatchilari tomonidan o'zgartirilib, siyosiy islomning mafkuraviy quroliga aylantirildi. Shayx Sayidning shogirdi Shayx Mehmet Zohid Kutku "Iskandar Poshsho" jamoasiga asos soldi va islomiy oqimlarni siyosat maydoniga kirib borishiga katta turtki berdi. Bu jamoa "Milliy Nizom" Partiyasini hokimiyat boshqaruvida ishtirok etishini ta'minlab, kelajakda Najmiddin Erboqonni siyosat sahnida faoliyat olib borishiga o'z hissasini qo'shgan.

Yevropada o'z shahobchalarini "Islom madaniy markazlari birligi" nomi bilan rasmiylashtirgan Sulaymoniya tariqati Germaniyada ijtimoiy tashkilot sifatida namoyon bo'lgan. Lekin uning mavqeyi Turkiyada unchalik yuqori emas. Uning aksar tarafdorlari xorijda yashovchi muhojir turk fuqarolaridir. Sulaymoniya tariqati XX asrning 40–yillarida paydo bo'lgan va keyinchalik Adolat va Demokratik partiyalarning qo'llab–quvvatlashi va homiyligi ostida bo'lgan. Bu tariqatning asoschisi Sulaymon Hilmiy Tunahan bo'lgan. Radikal islomni Turkiya hududida quloch yoyishida ushbu tariqatning xizmati kattadir.

Xozirda Turkiya hududida faoliyat doirasi miqyosi borasida Nurchilar tariqatiga yetadigani yo'q. Bu diniy sektaning asosi o'tgan asrning 20–yillarida asli millati kurd bo'lgan Badiuzzamon Said Nursiy (1872–1960) tomonidan qo'yilgan. Juda ham murossasiz odam bo'lgani uchun Said Nursiy hamma bilan kelisha olmay ko'p madrasa almashtiradi. U doimo kurash maydonida o'zini ko'rar edi. Bu ishlari uchun uni bir necha bor qamab qo'yishadi. Faqir bo'lgani uchun Bitlis hokimining uyida ishlab yashab yuradi. U juda ko'p kitob mutolaa qilar edi. Shu sabab boshqalardan keskin fikrlashi bilan ajralib turar edi. Bir kuni bir gazetada ingliz parlamenti a'zosini aytgan so'zlarini o'qib qoladi va unda shu so'zlar bitilgan edi: "Biz toki musulmonlar qo'lidan Qur'onni tortib olmaganimizcha, ularni madaniyatli xalqlar qatoriga qo'sha olmaymiz". Ushbu ifodani ko'rib uning nafrati qo'zadi va bu so'zlar uning qalbida og'ir botadi. U keyingi hayotini Qur'onni mo'jizaviy taraflarini yoritishga bag'ishlashga ont ichadi.

Shunday qilib S. Nursiyning ilmiy–ijodiy hayoti boshlanadi. Qamoqda turib ko'plab kitoblar yozadi. Uning muhlislari safi ko'payib boradi. U zamonaviy ilmlar bilan bir qatorda diniy ilmlar bilan ta'lim beradigan oliygoh tuzishni orzu qiladi. Hukumat uning olib borayotgan diniy targ'ibotidan xavfsirab uni 23 yil davomida qamoqda ushlaydilar. 1960–yil mart oyida Said Nursiy qamoqda vafot etadi. uning ilmiy merosi, kitoblarini o'qish ta'qiqlanadi va prokuratura tomonidan ta'qibga olinadi. Nursiydan qolgan ilmiy merosi shogirdlari tomonidan to'planib, "Risolai nur" nomi bilan jamlanib kitob qilinadi va maxsus kurslar ochilib o'qitila boshlandi.

Uning shogirdlari Mustafo Sungur va Mehmet Kurdoglu Nurchilar harakatini shakllantirdilar. 1970–yillarning boshlarida Said Nursiyning qarashlarini Izmir masjidi imomi Fathulla Gyulen davom ettira boshladi. Gulenning faol targ'ibot ishlari tufayli uning atrofida kuchli uyushgan va vertikal boshqaruvga ega tuzulmani vujudga keltirdi. Nurchilar sekta bo'limlariga Mustafo Sungur bevosita Gulenning ko'rsatmalari bilan boshqaruvni amalga oshira boshladi. Nurchilar sektasining tarkibi iyerarxik kuchli tartibga asoslangan bo'lib, bank–moliya va OAV sohalariga e'tiborni qaratdilar. Chunki OAV Nurchilarning asosiy targ'ibot quroli edi.

Turk matbuotining fikr bildirishicha, Fathulla Gulenning "yulduzli onlari" prezident Turg'ut O'zal davriga to'g'ri keladi. Hukumatning keng qo'llab–quvvatlashlariga erishgan Nurchilar harakati mamlakatda maorif tizimi va biznes sohalarida katta ishlarni amalga oshirdilar. Ko'plab sohalarga kapital kiritdilar.

Lekin bu degani Gulenni bemalol faoliyat olib borganidan darak bermaydi. 1971–yili u 3 yilga ozodlikdan mahrum qilingan edi. Asosiy sabab qilib, Nurchilarning madaniy markazlarida Otaturkni dinning dushmani sifatida ko'rsatib, dinga tayaniv ish ko'ruvchi davlatni tashkil etish g'oyalarini yoshlar ongiga singdirish bo'lgani ko'rsatiladi. 1980–yilda Gyulenni yana bir bor qamoqqa olishga urinish bo'ladi, ammo u Istambuldan Erzurumga qochib yashirinishga ulguradi.

1985–yilda Gulen qidiruvdagi shaxslar ro'yhatida bor edi. 1986–yil Gyulenni xavfsizlik xizmati qo'lga tushiradi, lekin hukumatning yuqori lavozimidagi ba'zi odamlarning hohishiga ko'ra, (balki Turg'ut O'zalning shaxsan buyrug'i bilan) ozodlikka qo'yib yuboriladi.

Tahlilchilarning fikricha, Gulenning kapitali 80–yillarda katta o'sishlarga erishgan.

90–yillarga kelib, butun dunyoda Nurchilarning yillik pul aylanmasi 56 mlrd dollarni tashkil etishi tahmin qilingan edi. Bunday katta mablag'larni o'zlashtirish manbasi sifatida sekta a'zolarini qurol–yarog' va narkotrafik bilan shug'ullanishi tufayli deb ko'rsatilgan. Shuningdek, Nurchilar sektasi 90–yillarda Checheniston va Saudiya Arabistonidagi jangarilar tayyorlash lagerlariga moliyaviy yordam ko'rsatganligi haqida ma'lumotlar ham bor.

2000–yillarning boshlarida Gulen AQShga qochib ketdi va o'sha yerda yashirilib yuribdi. Uni AQShda MRB (Markaziy Razvedka Boshqarmasi), FQB (Federal Qidiruv Byurosi) va AQSh Departamenti bilan aloqa qilishi haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Nurchilarning Turkiyada barcha moliyaviy daromadlari "Ihlas holding" kompaniyasi orqali legallashtirilishi va moliyaviy oqim ta'minlanishi ma'lum bo'ldi. Ba'zi norasmiy manbalarga ko'ra, Nuchilarning daromadi Turkiya yillik YMMning 30% ini tashkil etishi keltiriladi. Bundan tashqari "Ihlas haber ajansi" axborot agentligi, "Turkiye" haftalik nashri, "Saman yolu TV" telekanali, "Hakikat kitap EVI" bosmaxonalar kompleksi va "Zaman" media holdinggi Nurchilar harakatini qo'l ostida ekanligi, ularning nechog'lik katta moliyaviy tizimni tashkil etganliklarini ko'rish mumkin.

1999–yilda Turkiya Konstitutsiyaviy Sudi Nurchilar sektasini faoliyatini qonun doirasidan chetda deb topdi. Mamlakat armiyasi tarkibida nurchilarga aloqador bo'lgan 170 ta ofitser lavozimidan haydaldi. Nurchilarga asosiy ayb sifatida mamlakat konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritishga harakatlar va din omilini ko'tarib chiqish deb baholandi. Lekin turk hukumati nurchilarning mamlakat tashqarisidagi faoliyatini strategik jihatdan foydali va Turkiyaning chetda reklama bo'layotganligini, mamlakat maorif tizimi uchun katta ishlarni amalga oshirganligini hisobga olib, Gulen sud tomonidan oqlandi.

Sovet Ittifoqi parchalangach, uning janubiy hududlarida mustaqil respublikalar ajralib chiqdi. Mustaqil bo'lgan respublikalarda turkiy xalqlar yashashini hisobga olgan holda nurchilar harakati bu o'lkalarda o'zining ta'lim va ma'orif markazlarini ochdi. Bu ta'lim maskanlarida yashirin tarzda panturkistik va diniy g'oyalar talabalarga singdirilayotganligi ma'lum bo'lgach, markaziy Osiyodagi, hususan bizning respublikamizadagi barcha turk ta'lim markazlari yopildi va mulklari musodara qilindi. Nurchilar Markaziy Osiyodagi davlatlarning boshqaruv asoslariga va hududiy yaxlitligiga taxdid solgan edilar. Said Nursiyning 14 diniy kitobi ekstremistik adabiyot deb e'lon qilindi.

90–yillarda nurchilarning 7 mingdan ziyod odami missionerlik bilan shug'ullangan ekan<sup>55</sup>. Nurchilar harakati boshqa davlatlar hududida tijoriy va maorif ishlarini bahona qilib, kirib oladilar va o'zlarining targ'ibot ishlarini olib boradilar.

90–yillarda dunyoning 56 davlatida nurchilarning 250 dan ortiq ta'lim markazlari faoliyat olib borganligi ma'lum. Shulardan 5 tasi oliy o'quv yurti ekanligini hisobga olsak, ularda 3000 dan ortiq o'qituvchi ishlagan va 400 dan 1600 AQSh dollarigacha maosh olganlar. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, 90–yillarning oxirida nurchilar sektasi chet ellarda ta'lim maskanlari ochish uchun 1 mlrd. 250 ming AQSh dollari hajmida mablag' sarflagan. Bunday katta moliyaviy ta'minotni AQSh va arab davlatlaridagi biznesmen va tadbirkorlar yetkazib bergan.

Nurchilarning harakatlarini qo'llayotganlar ham va qoralayotganlar ham bor. Ba'zilar nurchilarni turkiy xalqlarni birlashtirishda o'z hissasini qo'shmoqda desalar, ba'zilar esa, diniy mutaasiblikni yoymoqdalar deb fikr bildirmoqda. Qisqacha qilib aytganda, nurchilar sektasi maqsadi turli 32 davlatlarning boshqaruviga o'z odamlarini chiqishiga yordam berib, o'z manfaatlari yo'lida foydalanish ekanligi sir emas.

1986–yilga kelib harbiy to'ntarishdan so'ng, ko'ppartiyaviylik tizimi yana qaror topdi. 1987–yil 6–sentyabr kuni referendum natijalariga ko'ra 1980–yilda faoliyati ta'qiqlangan partiyalarga o'z faoliyatini davom ettirishi uchun ruhsat berildi. Bu o'z navbatida islomiy harakat oqimlari uchun qo'l keldi.

Bu davrda Turkiya siyosiy tizimini uch yo'nalishda kuzatish mumkin edi: 1–Sotsial demokratlar (Sotsial Demokratik partiya, Demokratik so'l partiya); 2–Konservativ (Vatan partiyasi, To'g'ri Yo'l partiyasi); 3–Millatchi(Milliyatchi Harakat partiyasi); 4–Islomiy(Refah partiyasi).

Mamlakatda 80–yillarda hukmron partiya VP va TYP o'rtasida kurashlar kechar edi.

Harbiylarning ko'proq etiborini tortgan partiya bu lideri A. Turkesh bo'lgan MHP edi. Bu partiya lideri ko'p bora panturkizm va islomiylikni turk millatini kuch manbai deb ta'kidlagan.

Bu partiya sentyabr oyidagi davlat to'ntarishi arafasida mamlakatdagi ko'plab teraktlarni amalga oshirgan edi. Uning qo'l ostida minglab jangarilar mavjud edi.

Mamlakatdan tashqarida ikki yirik islomiy terrorchi tashkilotlar qanoti yuzaga keladi.

Biri N. Erboqon boshchiligidagi Milliy Go'rush bo'lib, Yevropada ko'plab tayyorgarlik lagerlari va diniy maktablari va moliyaviy tashkilotlariga ega edi; biri 1985–yil boshqaruvni qo'lga olgan Jamoliddin Kaplan boshchiligidagi “Islom jamiyati va jamoalari ittifoqi” edi. 1992–yil aprelda J. Kaplan qo'l ostidagi tarafdorlari Anatoliya Federativ Islom davlatini tuzganligini e'lon qilishdi.

J. Kaplan hokimiyat Allohga tegishli ekanligini va asosiy qomus bu Qur'on ekanligini, bugungi Turkiya–Makkadir deb ta'kidlagan edi. J.Kaplanni vafotidan keyin tashkilot boshqaruvini o'g'li Metin o'z qo'liga oldi.

Turkiya hududida 90–yillarda Xezbolloh va Al–Qoida tashkilotlarini ta'siri va faoliyati aktivlashdi. Misol uchun Xezbollohnning Adana, Saka Diyorbakir, Ankara, Konya, Izmir kabi shaharlarda ta'siri bor edi. Bundan tashqari “Xizbut–savashjilar” nomli turk terrorchi tashkiloti ham mavjud edi.

Dunyoviylik tarafdorlarining tan olishicha, 80–90–yillarda siyosiy islom harakati oldida harbiylar va dunyoviylik himoyachilari biror chora ko'ra olmaganliklarini ta'kidlashadilar.

Siyosiy islom xavf tug'diradigan jihatlarini hisobga oladigan bo'lsak, birinchi navbatda mamlakatning taniqli biznesmenlar, katta holdinglar va shirkatlar rahbarlari, biznesning elita qatlami turar edi. Bilamizki, ana shu elita qatlam vakillarini qonida grek qoni oqadi.

Garchand otasi musulmon, onasi grek bo'lsada, reaksiyon islomni qabul qilishlari mumkin emas edi. Agarda Turkiyada islom shariati qaror topadigan bo'lsa, birinchi navbatda mamlakatning dunyoviy elita qatlamini chetlab o'tmas edi. Ular bunday tuzumda yashay olmasliklari oydin edi. Huddi Eronda islom inqilobidan so'ng, mamlakatdan katta boy zodagonlar tashlab chiqib ketgan edilar. Islom shariati o'rnatilgan taqdirda, uning qonun-qoidalariga itoat etishlik ular uchun oson ish emas.

Bu paytlar turk jamiyatida ijtimoiy guruhlar o'rtasida birlik yo'q edi. Hatto, harbiylar orasida islomiychilikka xayrixoh harbiylar akademiyalarda, harbiy bo'linmalarda, harbiy qismlarda uchrab turar va ular omma oldida namoyishkorona safdan haydalar edilar. Harbiylar orasida siyosiy islomning ilk bor uchrashi bu Gulxona harbiy tibbiyot akademiyasi yetakchi bo'lgan. Chunki birinchi bor shu akademiyada islomiy kayfiyatdagi harbiylar chiqqan edi.

Intelligensiya orasida ham ijobiy munosabatlar mavjud emas edi. Islomchilar asosan diniy fakultet talabalariga e'tiborlarini qaratgan edilar. Ana shunday diniy fakultet faollaridan Yashar Nuriy O'zturk (Istambul universitetining diniy fakulteti dekani) va Fahmiy Baykan (Anqara shahridagi Xojatepa Universiteti Adabiyot falsafasi bo'limi islomshunos professori) edi.

O'zturk islom dinini isloh qilish yaxshi ish emasligini aytgan edi. Otaturk mafkurasi asosida davlat rusumidagi dinni millat uchun taqdim etish va sindirish va radikal islomdan voz kechish avvaldan mavjud reja edi. Professor Baykan rya, dinni davlatdan ajratishda g'arb namunasidan o'rnak olmaslikka chaqirdi. Uning bu gaplarida adolat bor edi. Chunki Yevropada cherkov davlatdan alohida bir jamiyat instituti sifatida ajratilgan edi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Bayramoğlu Ali. Türkiye'de İslami Hareket. 1. baskı.— İstanbul:Patika yayıncılık, 2001.— S.45.
2. Cumhuriyet // Report of a parliamentary commission /№33.2February.2000.—P.5.
3. Ely Karmon. Radical islamic political groups in Turkey. — London: Published by MERIA. Vol.7. Dec. 4. 1997. — P.142.
4. Ely Karmon. The demise of radical islam in Turkey. — London: Dr.Middle East Review of International Affairs(MERIA)journal, volume 1. 1990. — P.17.
5. Gulalp H. Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Welfare Party // Muslim World, Vol.89, No.1, January 1999. —P.22–41.
6. Harry W. Kushner. Turkish Hezbollah, Encyclopedia of Terrorism, — Hague: Sage Publications Inc, 1993, — P.368–369.
7. Harry W. Kushner. Turkish Hezbollah. Encyclopedia of Terrorism, — London: Sage Publications Inc,1993. —P.144.
8. <http://Radikal.com.tr>. Radikal—online/Türkiye/Türkiye'dekiislamicikuruluşve örgütler. Retrieved on 2011.
9. [http://www.kurdishcenter.ru/index.php?option=com\\_content&view=article&id=4616:—&catid=24](http://www.kurdishcenter.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=4616:—&catid=24)
10. <http://www.terrorism.com> / The Terrorism Research Center / Turkish Hezbollah. 2003
11. <http://www.terrorism.com>/The Terrorism Research Center/Turkish Hezbollah(2003)

12. Kalaycioğlu, Ersin. Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990's. – Preston: Comparative Political Studies, C:27, No:3, sep. 1994. – P.45.
13. Karpat. K.H. Nursi. Encyclopedia of Islam. – Leiden: New Edition, volume.VIII, Brill.: – P.143–144.
14. Mardin. S. Religion and social change in modern Turkey. The case of Bediuzzaman Said Nursi, – New York: University of New York. 1998. – P.15–18.
15. Metin Heper and Ahmet Evin. The State, Politics and Religion in Turkey, in State, Democracy and the Military. Turkey in the 1980s. – Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1988. – P.14.
16. Toprak Binnaz. Islam and Democracy in Turkey. – Lebanon: Turkish Studies, Vol.6, No.2, June 2005. – P.14.
17. Turkish Weekly // Turkish Hezbollah (Hizbullah) / Kurdish Hezbollah, №14.2003. – P.12
18. Yavuz M.H. Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey // Comparative Politics, Vol.30, No.1, October 1997. – P.54.
19. Аватков В.А. Турецкая демократизация в 90-е – ключ к сегодняшней исламизации Турции // Ближний Восток и современность. №45. 2012. – С.22.
20. Алекперов Р. Роль ислама во внутренней и внешней политике Турции после второй мировой войны. [www.MoscowLomonosovUniversity.com](http://www.MoscowLomonosovUniversity.com)
21. Данилов, В.И. Турция 80-х: от военного режима до «ограниченной демократии». – Москва: 1991. – С.154.
22. Дружиловский, С.Б. О теории и практике исламского правления в странах Среднего Востока (Иран, Афганистан, Турция) // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). – Москва: Институт востоковедения РАН, Крафт+, 2001. – С.233.
23. Мусульманский мир. // Радикалы Турции. – Москва: В, №6. 1999.